

ԱՆԱՀԻՏ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Եվրասիա միջազգային համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի հայցորդ

ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ. ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հնդվածը քննում է արդար դատաքննության իրավունքի պատմաիրավական էվոլյուցիան՝ Միջագետքի հնագույն օրենսգրքերից մինչև ժամանակակից միջազգային ստանդարտները: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս հիմնարար իրավունքը ձևավորվել է բազմադարյան պատմական փորձի, սոցիալական պայքարի և իրավական մտքի զարգացման արդյունքում: Դիտարկվում են Ուր-Նամմուի և Համուրաբիի օրենսգրքերը, հունական և հռոմեական դատական համակարգերը, միջնադարյան ինկվիզիցիոն դատավարությունները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Լուսավորության դարաշրջանի ազդեցությանը՝ Բեկկարիայի, Մոնտեսքյոյի և Վոլտերի գաղափարներին, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մարդու իրավունքների միջազգայնացմանը, ինչպես նաև «անհրաժեշտության» անվան տակ արդար դատաքննության սկզբունքների պաշտպանության ժամանակակից մարտահրավերներին, ներառյալ ահաբեկչության դեմ պայքարի համատեքստում:

Հիմնարարներ - Արդար դատաքննություն, մարդու իրավունքներ, պատմաիրավական էվոլյուցիա, պաշտպանության իրավունք, Միջագետքի իրավահամակարգ, իրավունքի զարգացում, իրավական փիլիսոփայություն, միջազգային իրավունք, դատավարական երաշխիքներ, իրավունքի գերակայություն:

Ներածություն

Իրավունքի պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը երբեմն դիտարկվում է որպես ածանցյալ գործողություն, որը չի կրում առանձնահատուկ կարևորություն օրենքի կիրառման և իրավունքների իրագործման հարցում: Նմանատիպ մոտեցումը, սակայն, ինչպես կհիմնավորվի ստորև, կզրկի մեզ հնարավորությունից համապարփակ կերպով մոտենալ իրավունքի մեկնաբանմանը, կիրառմանը և դրանցով պայմանավորված արդիական խնդիրների հասցեագրմանը:

Արդար դատաքննության իրավունքը, որը ներկայում ընկալվում է որպես մարդու իրավունքների միջազգային և ներպետական պաշտպանության առանցքային հենք, ծնվել է մարդկության բազմադարյան պատմական փորձի, իրավական մտքի աստիճանական էվոլյուցիայի և սոցիալ-քաղաքական պայքարի միջավայրում: Պատմաիրավական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն վերակառուցել արդար դատաքննության իրավունքի ձևավորման հիմնական փուլերը, այլև բացահայտել դրա ժամանակակից բովանդակության արժեքային հիմքերը և դրանց հետևում կանգնած գաղափարական տրամաբանությունը՝ ստեղծելով այս հիմնարար իրավունքի ամբողջական պատկերը:

Ավելին, պատմական վերլուծությունը ցույց է տալիս, թե ինչու է արդար դատաքննության իրավունքը ժամանակակից իրավական համակարգերում ձեռք բերել առանձնահատուկ գերակայություն: Դարեր շարունակ դատական կամայական

ությունը, անօրինական կալանքները, խոշտանգումների կիրառումը ապացույցներ ձեռք բերելու նպատակով, փակ և գաղտնի դատավարությունները ընկալվել են որպես սովորական, երբեմն էլ՝ իրավական համակարգի «իրավաչափ» բաղադրիչներ: Միայն դարերի փորձը բացահայտեց այդ գործողությունների դաժանությունը և դրանց անհամատեղելիությունը անձի արդարության փիլիսոփայության, անձանց արժանապատվության և հասարակության կայուն զարգացման հայեցակարգերի հետ:

Անգլիական «Star Chamber»-ի գաղտնի դատավարությունները, ֆրանսիական «lettres de cachet»-ի ինստիտուտը, ինկվիզիցիայի դատավարությունները դարձան այն պատմական դրվագներից, որոնք հստակ ցույց տվեցին՝ ինչպիսի ավերիչ հետևանքներ ունեն արդարադատության համակարգի սանձազերծումները (դատական իշխանության ազատումը ցանկացած սահմանափակումից) և ինչու է անհրաժեշտ դատավարական երաշխիքների հստակ համակարգ:

Պատմական վերլուծությունը միաժամանակ թույլ է տալիս հասկանալ արդար դատաքննության իրավունքի առանձին բաղադրիչների աստիճանական ձևավորումը: Հավասարների (equals) կողմից դատվելու գաղափարը, որն իր նախնական գրավոր ձևակերպումը ստացավ անգլո-սաքսոն իրավական ավանդույթում և ամրագրվեց 1215 թ. Մագնա Կարտայի մեջ՝ արտացոլում էր հասարակության պահանջը, որ անձը չդատվի իր սոցիալական դիրքով ակնհայտ բարձր մարմնի կողմից: Այս

www.ardaradutyjournal.com

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

սկզբունքը հետագայում վերաճեց ժյուրիի ինստիտուտի՝ դառնալով քաղաքացիական հասարակության մասնակցության կարևոր ձև դատական իշխանության իրականացմանը:

Նույն կերպ, դատական գործընթացի հրապարակայնության սկզբունքը ևս ունի երկարատև պատմական գենեզիս: Միջնադարյան Եվրոպայում, հատկապես քաղաքական կամ «հերետիկոսության» գործերով, դատավարությունները հաճախ փակ էին: Լուսավորության դարաշրջանի մտածողները՝ Մոնտեսքյուն, Վոլտերը, Բեկկարիան, պահանջում էին դատավարությունների թափանցիկություն այն դիտարկելով իշխանության կամայականության դեմ պայքարի արդյունավետ միջոց: Ջերեմի Բենթամի «հանրայնացման սկզբունքը» (publicity principle)-ը հիմնավորում էր այն միտքը, որ հրապարակայնությունը «դատարանի հոգին» է և դրա լավագույն անկողմնակալության երաշխիքը²: Ժամանակակից ստանդարտներում դատավարության հրապարակայնությունը արդեն ընկալվում է որպես արդար դատաքննության հիմնական տարր, թեև պատմական փորձը ցույց է տվել նաև դրա սահմանների անհրաժեշտությունը՝ անչափահասների գործերի, պետական գաղտնիքի կամ անձնական կյանքի պաշտպանության պահանջների դեպքում:

Պաշտպանության իրավունքի ինստիտուտը ևս տարիների զարգացման արդյունք է: Հռոմեական իրավունքում արդեն առկա էր պաշտպանի (patronus) ինստիտուտը, սակայն միջնադարյան Եվրոպայում մեղադրյալն հաճախ զրկված էր իրավաբանական մասնագիտական օգնությունից³, մասնավորապես եթե գործը վերաբերում էր պետական կամ կրոնական «հանցագործությունների»:⁴ Միայն 20-րդ դարում պաշտպանության իրավունքը ստացավ իր արդի ձևակերպումը ներառելով նաև անվճար իրավաբանական օգնության ինստիտուտը: Այս զարգացման նշանակալից հղումներից է Միացյալ Նահանգների Գերագույն դատարանի Gideon v. Wainwright (1963)⁵ վճիռը, որով անվճար պաշտպանի նշանակումը ճանաչվեց որպես արդար դատաքննության անբաժանելի մաս:

Պատմական հայացքը կարևոր է նաև արդար դատաքննության իրավունքի սահմանափակումների և դրանց բացառությունների ծագումն ու տրամաբանությունը հասկանալու տեսանկյունից: Անհրաժեշտության և համաչափության սկզբունքները, որոնք այսօր գործում են արտակարգ իրավիճակներում, ձևավորվել են հենց պատմական փորձի հիման վրա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի և այլ լայնամասշտաբ ճգնաժամերի ժամանակ բազմաթիվ երկրներ ժամանակավորապես սահմանափակեցին դատավարական երաշխիքները՝ հղում անելով անվտանգության պահանջներին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո,

Նյուրնբերգյան⁶ և Տոկիոյի⁷ դատավարություններում անգամ ընդգծվեց, որ նույնիսկ պատերազմի հանցագործների դատաքննությունը չի կարող դուրս մնալ արդար դատաքննության նվազագույն չափանիշներից:

Պատմության էջերում առկա են նաև «անհրաժեշտության» անվան տակ բաց թողնված արդար դատաքննության իրավունքի խախտումների բազմաթիվ օրինակներ: Ֆրանսիական հեղափոխության հաջորդող տարիները, որոնք անվանվեցին Reign of Terror հայտնի են «հեղափոխության թշնամիների» նկատմամբ հեղափոխական տրիբունալների և արագացված վարույթների կիրառմամբ, որոնցում՝ «անհրաժեշտությամբ պայմանավորված» չէին գործում դատավարական երաշխիքները⁸: Իրականությունը սակայն այն էր, որ այդ տրիբունալները կիրառվում էին քաղաքական ընդդիմությանը վերացնելու նպատակով:

ՄԱԿ-ի հակահարեկչական գլոբալ ռազմավարության հավելվածի 2(b) կետի համաձայն պետությունները պարտավորվում են հարգել մարդու հիմնարար իրավունքները հակահարեկչական գործողությունների ընթացքում:

ՄԱԿ-ի ահաբեկչության դեմ պայքարում մարդու իրավունքների հարցերով հատուկ զեկուցողը շարունակաբար հրապարակում է զեկույցներ այս ոլորտում հիմնարար իրավունքների պաշտպանության ուղեհիշներով:

Այսպիսով պատմությունը հստակ ցույց է տալիս, որ մարդու իրավունքների ոլորտում ձեռք բերված առաջընթացը երբեք անշրջելի չէ: Սահմանադրականորեն ամրագրված երաշխիքները կարող են գործնականում չեզոքացվել, եթե քայքայվում են ինստիտուտները, որոնք կոչված են ապահովել դրանք:

Այս ամենը միտված է մեկ եզրակացության՝ արդար դատաքննության իրավունքի պատմաիրավական էվոլյուցիայի ուսումնասիրությունը պարտադիր է ոչ միայն ակադեմիական, այլ նաև պրակտիկ տեսանկյունից: Այն օգնում է իրավաբաններին, դատավորներին, օրենսդիրներին և քաղաքացիական հասարակությանը գիտակցել, որ արդար դատաքննության ինստիտուտը հեշտությամբ ձեռք բերված և հավերժ ապահովված արժեք չէ: Այն պետք է մշտապես պաշտպանել և զարգացնել՝ հենվելով անցյալի դասերի վրա և զգոն մնալով այն վտանգների նկատմամբ, որոնք սպառնում են դատական իշխանության անկախությանը և դատավարության արդարությանը:

Հետագոտության մեթոդաբանություն
Ուսումնասիրությունը հիմնված է պատմաիրավական, համեմատական և փիլիսոփայական վերլուծության մեթոդների համադրության վրա: Կիրառվել է քրոնոլոգիական մոտեցում՝ արդար

www.aradaradatumjournal.com

դատաբնության իրավունքի էվոլյուցիան հետազոտելու համար՝ Միջագետքի հնագույն օրենսգրքերից մինչև ժամանակակից միջագային ստանդարտները: Օգտագործվել են պատմական փաստաթղթերի, իրավական կոդեքսների, փիլիսոփայական աշխատությունների և միջագային կոնվենցիաների վերլուծություն՝ բացահայտելու արդար դատաբնության հայեցակարգի աստիճանական ձևավորման և զարգացման առանցքային փուլերը: Հետազոտությունը ներառում է նաև համեմատական իրավական վերլուծություն՝ տարբեր իրավական ավանդույթների և ինստիտուտների ներգործության ուսումնասիրության համար, ինչպես նաև քննադատական մոտեցում պատմական փորձի գնահատման նկատմամբ՝ ընդգծելով ինչպես առաջընթացները, այնպես էլ հետընթացները արդարադատության ոլորտում:

Հետազոտության արդյունքեր և քննարկում

Հնագույն աշխարհի (Մ.թ.Ա 2-րդ 3-րդ հազարամյակ). Վեճերի լուծման ինստիտուտների ձևավորումը

Մարդկության վաղ պատմության ընթացքում արդարությունը հաճախ նույնացվում էր ուժի կիրառման հետ: Առկա չէին սահմանված հստակ նորմեր կամ վեճերի լուծման անաչառ մեխանիզմներ: Վրեժխնդրությունը, արյան վրիժառությունը և «պատվախին» սպանությունները ընկալվում էին որպես տարածայնությունների լուծման ընդունված միջոց: Այլ կերպ ասած գործում էր «ջունգլիների օրենքը»: Սակայն բռնությունը անխուսափելիորեն ծնում է նոր բռնություն:

Այս նախադատարանական իրականությունն էր, որ դարձավ առաջին պետական իրավակարգերի ձևավորման խթան: Քաղաքացիական բնակչության աճը, տնտեսական փոխանակումների բարդացումը և հանրային անվտանգության անհրաժեշտությունը պահանջում էին ստեղծել վեճերի լուծման կանխատեսելի ու ինստիտուցիոնալացված մեխանիզմներ: Դժվար է միանշանակ մատնանշել երբ է ձևավորվել անկողմնակալ երրորդ անձի կամ անձանց միջոցով վեճերի լուծման մշակույթը, սակայն մեզ հասած հնագույն ապացույցները գալիս են դեռևս Միջագետքի (Mesopotamia) քաղաքակրթություններից:

Մ.թ.ա. III հազարամյակում Շումերական Ուրի արքա Ուր-Նամմուն ստեղծեց մարդկության պահպանված հնագույն օրենսգիրքը: Արդարադատությունը այս ժամանակաշրջանում արմատականացված էր աստվածային հավատքի մեջ: Ուր-Նամմունի օրենսգիրքը սկսվում էր աստվածային մանդատի ընդգծմամբ: Օրենքները, ըստ արքայի տեսակետի, բխում էին աստվածների կամքից, իսկ թագավորը նրանց ընտրած գործիքն էր՝ երկրում արդարություն հաստատելու համար: Արդարությունը, հետևաբար, ստանում էր ոչ միայն աշխարհիկ,

այլև կրոնական լեգիտիմություն, ինչը նպաստում էր օրենքների ընդունելությանը հասարակության կողմից:

Միջագետքի քաղաքակրթություններին է վերագրվում նաև առաջին «դատարանների» հիմնադրումը: Իհարկե այդ իստիտուտները դեռևս ամբողջությամբ չէին նմանվում ժամանակակից դատարաններին սակայն արդեն իսկ մեկնարկել էին ժամանակակից դատական գործիքների ձևավորումը՝ ինչպիսիք են օրինակ վկայի ինստիտուտը:

Այդ ինստիտուտների դերակատարները խիստ բազմազան էին: Վեճերը լուծվում էին արքաների, պատրիարխների կամ մասնագիտացված դատավորների կողմից¹⁰: Հարկ է նշել, որ այս ժամանակահատվածում դատավոր եզրույթը դեռևս սերտորեն կապված էր Աստվածների հետ և երբեմն «դատավոր» հասկացությունը կիրառվում էր հենց աստվածային դատաստանի իմաստով այլ ոչ թե այն հայեցակարգով որով տվյալ տերմինը կիրառվում է ներկայիս ժամանակներում¹¹: Վելին, այս ժամանակաշրջանում «դատարան» հասկացությունը չէր խորհրդանշում մշտական գործող կառույց այլ վերաբերում էր վեճերի լուծման գործընթացը ղեկավարող անձի կամ անձանց (արքան, ավագները, ժամանակավոր ձևավորված խորհուրդները և այլն)¹²:

Հին Միջագետքում վկաների ցուցմունքները համարվում էին ամենահավաստի ապացույցը՝ գրանցվելով ինչպես մասնավոր, այնպես էլ դատական փաստաթղթերում:

Վերոգրյալը հավաստվում է նաև Ուր-Նամմունի օրենսգրքում վկաների ցուցմունքների վերաբերյալ առկա կարգավորումներով: Այս օրենսգիրքը առաջին անգամ գրավոր սահմանում էր կեղծ վկայություն տալու հետևանքները՝ նախատեսելով տուգանք 16 արծաթյա մետաղադրամի չափով¹³:

Միջագետքի իրավական միտքը հասավ իր գագաթնակետին Համուրաբիի օրենսգրքում (մոտ 1754 թ. մ.թ.ա.): Հատկանշական է, որ հենց այս կտավի վրա է ամրագրվել «արդարության տեսանկյունից» պահանջը¹⁴:

Օրենսգիրքը քանդակված էր բազալտե սյան վրա՝ հրապարակային ցուցադրման համար: Սա նշանավորում էր իրավունքի հրապարակայնացման սկզբունքի ձևավորումը. օրենքը պետք է լինի տեսանելի, հասանելի և բոլորի համար պարտադիր: Սյան վերին մասում պատկերված էր Համուրաբին, որը ստանում է օրենքի իշխանությունը արդարության աստված Շամաշից: Ինչպես Ուր Նամունի ժամանակաշրջանում, Համուրաբիի օրոք նույնպես, աստվածային լեգիտիմությունն ծառայում էր որպես իրավունքի գերակայության հնագույն հիմնավորող մեխանիզմ¹⁵:

Օրենսգիրքը ներառում էր մանրամասն դրույթներ քրեական, պայմանագրային, ընտանեկան և

աշխատանքային հարաբերությունների վերաբերյալ՝ ստեղծելով համեմատաբար ամբողջական իրավական դաշտ: Դրան կից, Համուրաբին կառուցեց նաև ձևավորված դատական համակարգ՝ հրապարակային, բանավոր դատավարություններով և սպացույցների բարդ կարգավորմամբ¹⁶:

Համուրաբիի օրենսգիրքն առանձնանում է դատավարական կարգավորման մանրամասնությամբ: Մեղադրանքները պետք է լինենին հստակ, իսկ սպացույցները՝ կոնկրետ: Կասկածը բավարար չէ, իսկ հանցագործը «պետք է բռնվի գործողության մեջ»¹⁷: Գողությունը չէր կարող սպացուցված համարվել, եթե սպրանքը չէր գտնվել տվյալ անձի մոտ:

Սուտ մեղադրանքը և սուտ վկայությունը պատժվում էին նույն պատժով, որն անհրաժեշտ կլիներ կիրառել մեղադրյալի նկատմամբ:

Դատավարությունները հրապարակային էին: Քարտազիրները արձանագրում էին յուրաքանչյուր գործողություն. դատական որոշումները գրվում էին, ինչը թույլ էր տալիս որոշակի նախադեպային ազդեցություն: Վկայական ցուցմունքները և աստվածների անունով երդումները հանդիսանում էին սպացույցների հիմքը¹⁸:

Մարդկային գիտելիքի սահմաններում չգտնվող հարցերը լուծվում էին «ջրային փորձության» միջոցով: Թեպետ այս մեխանիզմը հեռու է արդար քննության մասին ժամանակակից պատկերացումներից, այն այնուամենայնիվ ներկայացնում է սպացույցների բաշխման վաղ ձև՝ կիրառվող միայն այն ժամանակ, երբ այլ միջոցներ սպառված էին:

Միանշանակ է, որ արդեն Միջագետքում ձևավորվում էր դատավորի մասնագիտությունը: Օրինակ Համուրաբիի ժամանակաշրջանում (Ուր Նամույից մոտ 300 տարի հետո) դատավորները անգամ անցնում էին վերապատրաստումներ այլ քաղաքներում որտեղ իրավունքի ոլորտը համարվում էր առավել զարգացած¹⁹:

Համուրաբին նաև սահմանեց դատավորների համար խիստ պատասխանատվություն: Եթե դատավորը գրում էր որոշում, որը հետագայում սխալ էր ճանաչվում իր մեղքով, նա ստիպված էր վճարել մեծ տուգանք և ընդմիջտ գրկվում էր դատավոր լինելու իրավունքից: Դատական սխալի նկատմամբ նման անողոք մոտեցումը ցույց է տալիս, որ անգամ հին Բաբելոնում դատավորի անկախությունն ուղեկցվում էր բարձր հաշվետվողականությամբ²⁰:

Դատարանները գործում էին թագավորի անվան ներքո, իսկ բողոքարկումը թագավորին հնարավոր էր, թեև ոչ ֆորմալացված ընթացակարգով: Դատական գործընթացը ղեկավարում էին և՛ դատավորները, և՛ «ավագների խորհուրդը», որոնք համատեղ որոշումներ էին կայացնում²¹:

Սումերական և բաբելոնյան դատական հա-

մակարգերը առաջին անգամ ձևավորեցին իրավունքի երեք առանցքային արժեքները՝ գրավոր օրենքի գերակայություն, դատական իշխանության ինստիտուցիոնալացում, սպացուցողական ընթացակարգերի ձևավորում: Նրանք նաև ձևավորեցին դատավորներին առաջադրվող պահանջները՝ պատրաստվածության և կոմպետենտության առումով:

Այս զարգացումները արտացոլում են դատական համակարգի և արդար դատաքննության հայեցակարգի ձևավորման ամենավաղ դրսևորումները: Թեև համակարգերը հեռու էին ժամանակակից ժողովրդավարական չափանիշներից, դրանցում արդեն առկա էին օրենքի հրապարակայնության, դատավորի անաչառության, դատավարության հրապարակայնության, սպացույցների քննության, և որոշ դեպքերում՝ բողոքարկման սկզբունքները:

Ի վերջո, Միջագետքի դատարանները մարդկության կողմից կատարված առաջին գիտակցված քայլն են դեպի արդարության ինստիտուցիոնալ ձևավորումը:

Հին աշխարհ. Իրավական փիլիսոփայության սկզբնաղբյուրները

Դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում Միջագետքը դրեց ժամանակից արդարադատության հիմքը, ուղորդելով մարդկության պատմաիրավական զարգացումը: Միջագետքի քաղաքակրթություններից մինչև հին աշխարհի հասարակությունների միջև, ինչպիսիք են Աքեմենյան Պարսկաստանում, հին Հունաստանը, Հռոմը, հին Հայաստանը, անցել է մոտ մեկ հազարամյակ: Այս երկարատև ժամանակահատվածը ուղեկցվել է իրավական մտածողության և ինստիտուտների էական և բազմաշերտ (distinct) զարգացմամբ:

Հասնելով հին աշխարհի հասարակություններին մենք ակնհայտես ենք դառնում արդարադատության նոր որակական փուլի, որտեղ օրենքը դառնում է ավելի բարդ փիլիսոփայական, բարոյական և ինստիտուցիոնալ վերլուծության առարկա: Այստեղ ձևավորվում են ավելի զարգացած և բարդ օրենքներ և ինստիտուտներ, որոնք արտացոլում են արդարության մասին ավելի խորը պատկերացումներ:

Պատմության հենց այս ժամանակաշրջանում ձևավորվեցին արդարադատության այն տարրերը, որոնք հետագայում դարձան ընդհանուր եվրոպական իրավական ավանդույթի հիմնասյունը: Այստեղ արդարադատության գաղափարը առաջին անգամ դուրս եկավ գուտ կրոնավարչական կամ թագավորա-աստվածային առաքելությունից և սկսեց ընկալվել որպես քաղաքական, քաղաքացիական և հանրային կյանքի հիմնարար պայման:

Հին աշխարհի այս փուլում ձևավորվեցին նաև անձանց իրավունքների և ազատությունների վե-

րաբերյալ հիմնադրույթները:

Կյուրոս Մեծը (մ.թ.ա. 600-530 թթ.), Աքեմենյան կայսրության հիմնադիրը, ներկայացնում է հին աշխարհի իրավական և քաղաքական մտածողության մեջ հեղափոխական փուլ: Նրա կառավարման ժամանակաշրջանը նշանավորվեց ոչ միայն ռազմական նվաճումներով, այլև արդարության, հանդուրժողականության և մարդու արժանապատվության նկատմամբ անսովոր մոտեցմամբ, որը տարբերվում էր նախորդ կայսրությունների բռնությանը բնութագրվող քաղաքականությունից:

Հենց Կյուրոս Մեծի օրոք գրվեց այն փաստաթուղթը, համարվում է մարդկային պատմության մեջ առաջին մարդու իրավունքների հռչակագիրը՝ Կյուրոսի հռչակագիրը:

Այս հնագույն փաստաթուղթը, որը գրված է աքքադերեն լեզվով և փորագրված է կավե գլանի վրա, պարունակում է սկզբունքներ, որոնք զարմանալիորեն արդիական են՝ հանդուրժողականություն, տեղական մշակույթների նկատմամբ հարգանք և կրոնական ազատություն:

Թեև այս փաստաթուղթը երբեմն չափազանց շատ է ռոմանտիզացվում, և դրան վերագրվում են կարգավորումներ որոնք դուրս են այս փաստաթղթի իրական մեկնաբանությունից, այն այնուամենայնիվ չափազանց նշանակալից ձեռքբերում է մարդու իրավունքների պատմաիրավական զարգացման ոլորտում:

Գլանի տեքստում Կյուրոսը հայտարարում է, որ Բաբելոն մուտք է գործել «խաղաղությամբ» և չի թույլատրել, որ որևէ մեկը «սարսափեցնի ժողովրդին»: Նա ներկայացնում է իրեն որպես արդար կառավարիչ և գրառումներում շեշտում է, որ վերացրել է նախորդ արքայի կողմից բնակչության վրա դրված ծանր պարտադրանքները: Կյուրոսը նաև տեղեկացնում է, որ վերականգնել է վտարված կամ տեղահանված ժողովուրդներին իրենց քաղաքներում՝ վերադարձնելով նրանց աստվածների արձանները և վերակառուցելով տաճարները: Այս ուղղությամբ գլանը փաստում է Կյուրոսի օրոք կրոնական պաշտամունքի ազատության մասին²²:

Կյուրոսի թեև ամբողջությամբ չէր վերացրել ստրկությունը իր կայսրությունում, նա այնուամենայնիվ Բաբելոնը գրավելուց ազատել էր այնտեղ գտնվող²³ հրայներին յոթանասուն ամյա ստրկությունից: Հենց այս գործողությունն է ամրագրել Կյուրոսի դերը Հին Կտակարանում:

Կյուրոսի գլանի պատմական և իրավական նշանակությունը այնքան մեծ է, որ դրա պատճենները պահվում են Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունում: ՄԱԿ-ը 1971 թվականին պաշտոնապես ճանաչեց գլանը որպես հին աշխարհի մարդու իրավունքների առաջին հռչակագիր:

Աքեմենյան Պարսկաստանում արդարադատության համակարգը զարգացավ մի ուղղությամբ,

որը միավորում էր կենտրոնացված վերահսկողությունն ու տեղական իշխանությունների գործունեության նկատմամբ խիստ հաշվետվողականությունը²⁴:

Պարսիկ պաշտոնյաները, այդ թվում «դատաբարա»-ները, վերահսկում էին գործընթացը և ապահովում կայսրական կարգը: Արքան մնում էր արդարադատության գերագույն երաշխավորը, իսկ աստրապները իրականացնում էին դատական լիազորություններ նահանգների մակարդակում: Այս համակարգում գործում էին նաև հատուկ հանձնակատարներ, որոնց պարտականությունն էր վերահսկել պաշտոնյաների գործունեությունը և կանխել կամայականությունը:

Արդարադատության կիրառումը ընկալվում էր որպես աստվածային կարգի պահպանում, և այդ պատճառով դատավորի բարոյական որակները դիտվում էին ոչ պակաս կարևոր, քան իրավական գիտելիքները: Անարդար վճիռը համարվում էր ոչ միայն պետական կարգի խախտում, այլև տիեզերական հավասարակշռության խաթարում: Այս պատկերացումը հանգեցրեց այնպիսի կառուցվածքների առաջացման, որոնց նպատակն էր պաշտպանել թույլերին, սահմանափակել պաշտոնյաների կամայականությունը և ապահովել տեղական իշխանության նկատմամբ կենտրոնական վերահսկողություն²⁵:

Պարսկական դատական համակարգում ձևավորվում է նաև բողոքարկման սկզբունքին մոտող մեխանիզմ, երբ ենթադրաբար հնարավոր էր դիմել վերին իշխանությանը՝ վերանայելու տեղական վճիռները²⁶:

Այս համատեքստում կարևոր է ընդգծել, որ Կյուրոսի օրոք գործող դատական համակարգերը ձևավորվել էին տարածաշրջանի պատմության ընթացքում և չեն կարող լիովին վերագրվել արքայի կառավարմանը:

Մինչդեռ Համբուրգի ժամանակ դատարանները համալրված էին խառը և հաճախ ad hoc կազմով՝ երբեմն ղեկավարում էին դատավորները, երբեմն՝ ծերերի խորհուրդները կամ հենց թագավորը²⁷, ապա հաջորդ հազարամյակում Միջագետքի իրավական համակարգը աստիճանաբար անցավ ինստիտուցիոնալացման նոր մակարդակի²⁸: Նեոբաբելոնյան շրջանում դատարանները դարձել էին կայուն, մշտապես գործող կառույցներ՝ կայացված դատավորներով, գրագրական աշխատակազմով, տաճարային կամ վարչական շենքերում նստավայրերով և շարունակական արխիվներով²⁹: Հենց այս զարգացած համակարգն էր, որ Կյուրոս Մեծը ժառանգեց իր կողմից Բաբելոնը գրավելուց հետո՝ պահպանելով և օգտագործելով այն որպես կայսերական կառավարման հիմնասյուն:

Պատմության այս ժամանակաշրջանի իրավական զարգացումները չեն սահմանափակվում

www.ardaradutyjournal.com

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

միայն Մերձավոր Արևելքով: Պարսկաստանի կայսրության հաստատումից անմիջապես հետո հունական աշխարհը մտավ նոր դարաշրջան, որը խորապես փոխակերպեց հին աշխարհի իրավական ինստիտուտների ընդհանուր պատկերը:

Աթենքի դատարանները հիմնված էին քաղաքացիական մասնակցության, կոլեկտիվ դատողության և դատավարական հրապարակայնության սկզբունքների վրա: Աթենքի կենտրոնական դատական մարմինները՝ դիկաստերիաները (dikastai), բաղկացած էին մեծաթիվ քաղաքացի ատենակալներից, որոնք հատկացվում էին վիճակահանությանը ամեն օր: Այս մեխանիզմը նպատակ ուներ կանխարգելել կոռուպցիան և ապահովել լայն քաղաքացիական պատասխանատվություն արդարադատության իրականացման գործում³⁰: Չանգվածային ատենակալական այս մոդելը ներմուծեց բոլորովին նոր ինստիտուցիոնալ տրամաբանություն՝ արդարադատությունը այլևս կառավարչի կամ քահանայական դասակարգի արտոնությունը չէր, այլ գործառույթ, որը կատարվում էր սովորական քաղաքացիների կողմից, որոնք լիազորված էին քաղաքի ժողովրդավարական սահմանադրությամբ³¹:

Աթենքի դատարանները գործում էին առանց պրոֆեսիոնալ դատավորների՝ ժամանակակից իմաստով: Մագիստրատները (archon) նախագահում էին այս գործընթացները, սակայն որոշումների կայացման լիազորությունը պատկանում էր թվով մեծ 201-ից մինչև 501 ատենակալներին, իսկ բացառիկ հանրային գործերում այս թիվը կարող էր հասնել մինչև 1,501³²: Դատավարությունները հրապարակային էին, բանավոր և գործում էին հստակ ընթացակարգերի պահպանմամբ: Վեճի կողմերը ունեին հաստակ ժամանակ որի ընթացքում ներկայացնում էին իրենց դիքորոշումը: Այս ելույթները ուղեկցվում էին վկաների ցուցմունքներով և փաստաթղթային ապացույցներով: Մեծաթիվ ատենակալների մասնակցությունը, դատախազների բացակայությունը մասնավոր վեճերում և քաղաքացիական համայնքի անմիջական ներգրավվածությունը ներդրեցին նոր դատավարական երաշխիքներ, որոնք առկա չէին ավելի վաղ համակարգերում³³: Կոլեկտիվ որոշումների կայացումը, օլիգարխիայի ազդեցության վերացումը, թափանցիկության և կողմերի հավասարության պահանջ այն նորարարություններն էին, որոնք մինչ օրս կիրառվում են ժամանակակից իրավական համակարգերում:

Եթե Մետապոտամիայում թագավորները հրապարակում էին օրենքների կողոպուներ և նշանակվում էին դատավորներ՝ պահպանելով իշխանության ուղղահայաց կառուցվածքը, ապա հունական աշխարհում ձևավորվեց սկզբունքապես այլ մոտեցում՝ օրենքի լեգիտիմությունը բխում էր ոչ թե իշխանությունից, այլ քաղաքացիական համայնքից:

Հին Հունաստանը իր մեծ ներդրումն է ունեցել

արդար դատաբնության իրավունքի առանձին տարրերի ձևավորման հարցում: Հրապարակայնությունը՝ աթենյան արդարադատության հիմնասյուներից մեկը, դարձավ հիմնարար արժեք հետագա իրավական ավանդույթներում՝ հիմնված այն համոզմունքի վրա, որ բաց դատավարությունները կանխարգելում են շարաշահումները և ամրապնդում հանրային վստահությունը: Կողմերի հավասարության սկզբունքը (audi alteram partem) արտացոլված էր կողմերի ելույթների կառուցվածքում և ելույթների ժամանակային հավասարության խիստ պահպանմամբ³⁴:

Ավելին, քաղաքացիների կողմից վճիռների կայացման աթենյան պրակտիկան ձևավորեց այն հիմնարար սկզբունքը, որ անաչառությունը երաշխավորվում է ոչ թե մեկ փորձառու դատավորի մասնագիտական հեղինակությամբ, այլ քաղաքացիների կոլեկտիվ և անաչառ դատողությամբ: Այս գաղափարը, դարեր անց արտացոլվեց ատենակալների համակարգերում³⁵:

Հատկանշական է, որ այս ինստիտուտները ձևավորվում էին հունական փիլիսոփայական մտքի ավելի լայն համատեքստում:

Սոկրատեսի դատավարությունը և նրա պաշտպանական ելույթը Պլատոնի «Apology»-ում ներկայացնում են դատավորների և ատենակալների էթիկական պատասխանատվությունների վերաբերյալ պահպանված ամենավաղ դիտարկումը՝ շեշտելով, որ որոշումները պետք է հիմնված լինեն արդարության, այլ ոչ թե կանխակալության, պուլուլիզմի և զգացմունքայնություն վրա³⁶:

Պլատոնն ավելի ուշ մշակեց դատական համակարգի վերաբերյալ ավելի մանրամասն դիտարկումներ իր «The Laws» աշխատանքում: Մասնավորապես նա նկարագրում էր բազմաստիճան դատական համակարգ և մասնագիտացված դատարաններ: Նա նաև նշում է, որ դատավորները պետք է լինել ազնիվ և տիրապետեն օրենքի մասին խորը գիտելիքների³⁷:

Թեև աթենյան համակարգը գրկված էր ժամանակակից պատշաճ իրավական ընթացակարգի հետ կապված բազմաթիվ հատկանիշներից՝ ինչպիսիք են իրավական ներկայացուցչությունը, ապացուցողական կանոնները կամ բողոքարկման իրավունքները, դրա ինստիտուցիոնալ նորարարությունները վճռորոշ կերպով ձևավորեցին Արևմտյան իրավական մտածողության ուղին: Այս սկզբունքները ազդեցին նաև հետագա հռոմեական իրավական զարգացումների վրա:

Հռոմեական իրավունքը հաջորդ քայլն էր արդարադատության հայեցակարգի ձևավորման համար: Հռոմում նկատվում են իրավագիտության ձևավորումն որպես առանձին գիտություն: 12 սեղանի օրենքը, որը Հռոմի առաջին գրավոր օրենսգիրքն էր, իր մեջ պարունակում էր նաև դատական

www.aradadatuynjournal.com

գործընթացները կարգավորող դրույթներ:

Օրինակ եթե հայցվորը կանչում է պատասխանողին դատարան, պատասխանողը պարտավոր է ներկայանալ, իսկ եթե պատասխանողը փորձում է խուսափել կամ փախչել դատարան ներկայանալուց, հայցվորը կարող է ուժ գործադրել: Այն դեպքում երբ պատասխանողը հիվանդության կամ ծերության պատճառով դժվարանում է ներկայանալ դատարան հայցվորը պետք է նրան տրամադրի տրանսպորտ:

Այս օրենսգիրքը իր մեջ պարունակում էր դատական կոռուպցիայի դեմ ուղղված առաջին կարգավորումները: Մասնավորապես այն սահմանեց, որ դատավոր կամ արբիտր, ով վճիռ է կայացրել գումարի դիմաց պետք է մահապատժի ենթարկվի³⁸:

Հռոմեական իրավունքը սկսեց զարգանալ ոչ միայն օրենքների, այլ նաև իրավաբանների մեկնաբանությունների միջոցով. պրոֆեսիոնալ իրավաբանները (jurists) պատրաստում էին responsa, գրում էին տրակտատներ և մշակում իրավական եզրույթներ³⁹:

Ցիցերոնը (մ.թ.ա. 106-43 թթ.), որպես իրավական փիլիսոփա և փաստաբան, խորապես ազդեց իրավական մտածողության վրա՝ համադրելով հունական փիլիսոփայությունը հռոմեական իրավական պրակտիկայի հետ և մշակելով բնական իրավունքի հայեցակարգը, որը պնդում էր, որ գոյություն ունի համընդհանուր, բանականության վրա հիմնված արդարություն, որը գերազանցում է մարդկային օրենքները:

Հռոմեական իրավունքի ամենաբարձր ձևակերպումը նկատվում է դասական իրավաբանների դարաշրջանում (մ.թ. II-III դդ.), երբ Պապինիանը, Ուլպիանը և Գայուսը ստեղծեցին այն իրավաբանական գիտական համակարգը, որի վրա հետագայում հիմնվեց ամբողջ եվրոպական իրավական ավանդույթը: Նրանք դասակարգում էին իրավական ինստիտուտները, մեկնաբանում էին իրավական նորմերը և կարևորում օրենքի տրամաբանական կառուցվածքը⁴⁰:

Քաղաքացիական դատավարությունը նույնպես բարդացավ. ձևավորվեց երկսեայան ընթացակարգ, որտեղ մագիստրատը ղեկավարում էր in iure փուլը՝ սահմանելով իրավական հարցը, իսկ ընտրված դատավորը (iudex) քննում էր փաստերը (apud iudicem) և կայացնում էր որոշում: Այդ տարանջատումը՝ իրավական և փաստական հարցերի բաժանումը, դարձավ հռոմեական դատավարության առանցքային առանձնահատկությունը և հետագայում ազդեց եվրոպական քաղաքացիական դատավարության կառուցվածքի վրա⁴¹:

Այս ժամանակաշրջանում զարգացավ նաև իրավաբանական ներկայացուցչության ինստիտուտը, որոնք դատարանում հանդես էին գալիս կողմերի անունից⁴²:

Միջնադար. Կանոնական իրավունքի զարգացումը

Եվրոպական միջնադարի երկրորդ հազարամյակի իրավական զարգացումները չեն կարելի դիտարկել միայն առաջընթացի տեսանկյունից: Դրանք ձևավորում էին արդար դատաբանության հիմքեր, բայց միևնույն ժամանակ պարունակում էին զգալի հետընթացներ, որոնց հետևանքով դատարանները հաճախ դառնում էին քաղաքական կամ կրոնական վերահսկողության գործիքներ: Այս երկու ուղղությունները՝ ինստիտուցիոնալ զարգացումը և գաղափարական հետհոսքը, զուգահեռաբար ձևավորեցին այն միջավայրը, որտեղ արդար դատաբանությունը դեռևս փխրուն և մշտապես վտանգված էր:

Կանոնական իրավունքի (Canon law) զարգացումը XII դարում իր մեջ կրում էր այս երկակի բնույթը⁴³: Մի կողմից այն ստեղծեց Եվրոպայի առաջին համակարգված, գրավոր, արձանագրված և դատավորի կողմից ղեկավարվող դատավարությունը⁴⁴: Դատարանները սկսեցին գործել ոչ թե պարզապես որպես համայնքային վեճերի լուծման հարթակ, այլ որպես ինստիտուտներ, որտեղ գործը պետք է ամբողջությամբ գրանցվեր, դատավորն պարտավոր էր ակտիվորեն ուսումնասիրել փաստերը, իսկ ապացույցները պետք է ներկայացվեին գրավոր ձևով⁴⁵:

Բայց մյուս կողմից եկեղեցու ազդեցության աճը, որը հատկապես ուժեղացավ Գրիգորյանական բարեփոխման (Gregorian Reform) և հետո IV Լատերանի (Lateran IV) շրջանակում, հանգեցրեց այն բանի, որ հոգեվորականությունը սկսեց վերահսկել ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ դատական գործընթացները: Հերետիկոսության, ամուսնական վեճերի, ժառանգության, անգամ քրեական բնույթի որոշ գործեր տեղափոխվում էին եկեղեցական տիրույթ, որտեղ դատավարությունը հաճախ կորցնում էր հրապարակայնությունը, իսկ վկայի և ապացուցողական համակարգը զգալիորեն կախված էր հոգևոր իշխանությունների մեկնաբանություններից⁴⁶:

Այս ժամանակաշրջանի թե՛ եկեղեցական և թե՛ աշխարհիկ դատարանները օգտագործում էին ապացուցողական տարբեր մեթոդների խառնուրդ, որոնք միաժամանակ ներառում էին ինչպես ռացիոնալ, այնպես էլ աստվածային միջամտության գաղափարներ: Վկաների ցուցմունքների և գրավոր ապացույցների կողքին դատարանները հաճախ դիմում էին փորձությունների (ordeal), որոնք նախատեսում էին, որ ճշմարտությունը կբացահայտվի Աստծո կամքով՝ օրինակ տաք երկաթով կամ եռացող ջրով փորձության միջոցով: Այս մեթոդները կիրառվում էին հատկապես այն դեպքերում, երբ փաստերը հնարավոր չէր պարզել սովորական ապացույցներով, և դրանք խոր արմատներ ունեին

միջնադարյան իրավական մշակույթի մեջ⁴⁷ :

Փորձությունների արգելումը դարձավ եվրոպական դատավարության պատմության առանցքային շրջադարձ, քանի որ այն վերջ դրեց ապացույցների ստացման միստիկական մեթոդներին և ստիպեց աշխարհիկ դատարաններին անցնել ավելի ռացիոնալ և փաստահեն մեխանիզմների⁴⁸ : Սակայն նույն դարում եկեղեցին ամրապնդեց «inquisitio»-ի՝ քննչական դատավարության մոդելը, որի շրջանակում դատավորը ոչ միայն ղեկավարում էր վարույթը, այլ նաև ինքն էր նախապատրաստում գործը, հավաքում ապացույցները և երբեմն հանդես գալիս որպես մեղադրող կողմ: Այս համակարգում ամբաստանյալը սահմանափակ հնարավորություններ ուներ մասնակցելու գործընթացին կամ արդյունավետ պաշտպանություն իրականացնելու համար, ինչը եկեղեցական դատարաններում զգալիորեն մեծացնում էր դատավորի իշխանությունն ապացուցողական գործընթացի նկատմամբ⁴⁹ :

Անգլիական common law-ի ձևավորումը նույնպես գծային առաջընթաց չէր, այլ հակասություններով ու ուժային բալանսների փոփոխությամբ պայմանավորված գործընթաց: Հենրի II-ի (1154–1189) բարեփոխումները, որոնք ներդրեցին թագավորական դատավորների շրջիկ դատարանները (itinerant justices) և ապահովեցին թագավորության ամբողջ տարածքում ավելի միատեսակ դատական պրակտիկա, իսկապես կարևոր քայլ էին միավորված պետական արդարադատության համակարգի ձևավորման համար: Այդ բարեփոխումների հետևանքով դատարանները աստիճանաբար դուրս եկան տեղական ֆեոդալական տիրակալների վերահսկողությունից և դարձան թագավորական իշխանության ներքո գործող միասնական մարմիններ: Սակայն նույն կենտրոնացումը նաև ստեղծում էր լուրջ ռիսկեր. թագավորը վերահսկում էր դատավորների նշանակումները, կարող էր ազդել որոշ գործերի ելքի վրա, և դատարանները երբեմն օգտագործվում էին քաղաքական նպատակներով՝ ընդդիմախոսներին ճնշելու կամ թագավորական կամքը հաստատելու համար⁵⁰ :

Մագնա Կարտան, որը 1215 թվականին ամրագրեց «lex terrae» և «judicium parium» սկզբունքները, նույնպես առաջացավ ոչ թե շարունակական առաջընթացի, այլ քաղաքական ճնշման և իշխանության սահմանափակման պայքարի արդյունքում: Այն կամավոր բարեփոխում չէր. փաստաթուղթը պարտադրվեց թագավոր Ջոնին այն բանից հետո, երբ ազնվականությունը դժգոհեց թագավորական կամայական դատավարություններից և ֆինանսական ճնշումներից: Թեև Մագնա Կարտան հետագայում դարձավ սահմանադրական ազատությունների խորհրդանիշ և իրավունքի գերակա-

յության հիմնասյուն, հենց XIII–XIV դարերում անգլիական միապետները բազմիցս անտեսեցին, չեղարկեցին կամ վերաիմաստավորեցին դրա դրույթները: Այսպիսով, թեև այն ձևակերպեց կարևոր ընթացակարգային երաշխիքներ՝ օրինական դատավարության, հավասարների կողմից դատվելու և անօրինական կալանքի արգելքի շուրջ, դրանց գործնական իրագործումը դեռևս խիստ կախված էր ժամանակի քաղաքական կոնյուկտուրայից, և դատարանների իրական անկախությունը չկարողացավ հանդես գալ լիարժեք կայացած ինստիտուտի ձևով⁵¹ :

Կիլիկյան Հայաստանում դատաիրավական համակարգի զարգացումը ներկայացնում էր միաժամանակ առաջընթաց և սահմանափակումներ: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» (մոտ 1184–1215) իր ժամանակի համար ստեղծեց համապարփակ իրավական կարգավորումներ, որոնք համադրում էին եկեղեցական իրավունք, հայկական սովորության ճանրեր և կիրառվող դատական պրակտիկա: Այն ներառում էր դատական մարմինների կազմակերպության, դատավորի պարտականությունների, ապացույցների գնահատման և վարույթի ընթացքի վերաբերյալ մանրամասն կանոնակարգեր:

Սակայն Կիլիկյան Հայաստանը գործում էր լատինական և բյուզանդական ազդեցությունների խաչմերուկում, որտեղ թագավորական իշխանությունը կարող էր միջամտել աշխարհիկ կամ համայնքային վեճերի լուծմանը, իսկ եկեղեցական դատարանների իրավասությունները երբեմն ընդարձակվում էին այն աստիճանի, որ առաջացնում էին իրավասությունների մրցակցություն: Այս բազմակենտրոն դատական կառուցվածքը միշտ չէր ապահովում կայուն և կանխատեսելի դատավարական միջավայր:

XIII դարում Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» ամրապնդեց դատարանների աստիճանակարգումը և բողոքարկման մեխանիզմները, ի հայտ բերելով ավելի կառուցվածքային դատական համակարգ: Սակայն նույն շրջանում ֆեոդալական իշխանությունների ուժեղացումը սահմանափակում էր դատարանների ինքնավարությունը՝ վեճերի մի մասի լուծումը կախված դարձնելով ոչ թե ընթացակարգային կանոններից, այլ քաղաքական զավթումների և տեղական իշխանական հարաբերությունների դիմամիկայից:

Այս զարգացումները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան իրավական մշակույթում արդար դատաբանության երաշխիքները ձևավորվում էին բազմակողմ ազդեցությունների՝ իրավական կողմի ֆիկացիայի, եկեղեցական իրավասությունների, թագավորական վերահսկողության և ֆեոդալական ուժակենտրոնացումների միջև բարդ փոխազդեցության արդյունքում:

Ուշ միջնադար.

Վաղ նոր ժամանակաշրջանում միջնադարյան ձևավորված դատարանները աստիճանաբար ստացան սահմանադրական և օրինական հստակ հիմքեր: Եթե միջնադարում արդարադատության իրականացումը հաճախ կախված էր միապետի կամ տեղական ավանդույթի հեղինակությունից, ապա XVII դարից դատարանները սկսեցին դիմել որպես պետական իրավակարգի հիմնական ինստիտուտներ, ենթակա օրենքին և սահմանադրական վերահսկողությանը:

Անգլիական զարգացումները առանձնահատուկ նշանակություն ունեն այս փուլում: «Petition of Right»-ը (1628) սահմանափակեց միապետի իրավասությունը կալանավորել կամ հարկադրել առանց օրինական հիմքի և պահանջեց, որ ազատությունից զրկումները կատարվեն միայն օրինականության հիման վրա⁵²:

«Habeas Corpus Act»-ը (1679) հաստատեց, որ յուրաքանչյուր կալանավորված անձ պետք է անհապաղ բերվի դատարան, և որևէ պետական մարմին չի կարող ձգձգել կամ խոչընդոտել դատական վերահսկողությունը⁵³:

«Bill of Rights»-ը (1689) ամրագրեց, որ օրենքների կիրառումը, դատավարությունները և սահմանված պատիժը պետք է իրականացվեն միայն օրենքով ստեղծված դատարաններում, առանց թագավորական խորհրդի կամ արտակարգ տրիբունալների միջամտության:

Վաղ նոր ժամանակաշրջանում Եվրոպայում սկսվեց նաև դատական ծառայության մասնագիտականացում: Որոշ երկրներում, օրինակ՝ Ֆրանսիայում, դատավորական պաշտոնները գնվում էին (venality of offices), սակայն պաշտոնակատարները պարտավոր էին ունենալ իրավական պատրաստվածություն և աշխատել գրավոր ընթացակարգերով, ինչը նպաստեց իրավական ոլորտի մասնագիտացմանը⁵⁴:

Լուսավորության դարաշրջանը և ինկվիզիցիոն դատավարության քննադատությունը

XVIII դարի կեսերին Եվրոպայի մեծ մասում քրեական արդարադատությունը շարունակում էր գործել միջնադարյան ինկվիզիտորական մոդելով՝ գաղտնի, գրավոր ընթացակարգով և «օրինական ապացույցների» համակարգով, որտեղ խոստովանությունը համարվում էր հիմնական ապացույց: Ֆրանսիայում 1670թ. «Ordonnance criminelle»-ը պահպանում էր փակ, դատավորի կողմից վերահսկվող գործընթացը՝ գրեթե առանց պաշտպանության իրավունքների, իսկ գերմանական տարածքներում «Constitutio Criminalis Carolina»-ն (1532) շարունակում էր գործել տարբեր տեղային փոփոխություններով: Այստեղ «լիակատար ապացույց» կարելի էր ստանալ երկու վկայով կամ խոստովանությամբ, ինչն հանգեցնում էր խոշտանգ-

ման լայն կիրառման՝ որպես ապացույցների հավաքագրման «օրինական մեթոդ»⁵⁵:

Այս համակարգը ստեղծում էր բազմաթիվ կառուցվածքային խնդիրներ. դատավորները պարտավոր էին կիրառել խոշտանգումներ, եթե կային «կիսատ ապացույցներ» (indices), բայց չկար լրիվ ապացույց:

Այս համակարգի ֆոնին 1764թ. Չեզարե Բեկկարիան հրապարակեց իր «Dei delitti e delle pene» աշխատությունը, որում նա պահանջում էր օրենքի գերակայություն՝ «ոչ հանցանք, ոչ պատիժ առանց օրենքի», պատժի համաչափություն, խոշտանգման ամբողջական արգելում և բաց ու հրապարակային դատավարություն՝ կանխելու դատավորի կամայականությունը⁵⁶: Նրա քննադատությունը կտրուկ հակադրվում էր գաղտնի ինկվիզիտորական մոդելին և դարձավ եվրոպական բարեփոխումների ինստիտուտալ հիմքը:

Բեկկարիայի հիմնական նորույթը կայանում էր նրանում, որ նա վերլուծեց ողջ քրեական արդարադատության համակարգը՝ ոչ թե աստվածաշնչային կամ բնական իրավունքի, այլ հասարակական պայմանագրի և օգտակարության սկզբունքի տեսանկյունից: Նրա համար քրեական օրենքը և դատավարությունը պետք է ծառայեին հասարակության ընդհանուր բարեկեցությանը, այլ ոչ թե վրեժխնդրությանը կամ աստվածային արդարության իրականացմանը:

Բեկկարիայի ամենահեղափոխական պահանջը վերաբերում էր խոշտանգումների բացարձակ արգելմանը: Նա ցույց տվեց, որ խոշտանգումը ոչ միայն անմարդկային է, այլև անարդյունավետ՝ ուժեղ մարդիկ դիմանում են և խուսափում մեղադրանքից, մինչդեռ թույլերը խոստովանում են նույնիսկ չկատարած հանցագործությունները: Նա գրում էր. «Խոշտանգումը հանցագործի և անմեղի միջև տարբերակման այնպիսի միջոց է, որը կախված է ոչ թե ճշմարտությունից, այլ մկանների ուժից»:

Շառլ Լուի դը Սեկոնդա, բարոն դը Մոնտեսքյուն (Charles-Louis de Secondat, Baron de Montesquieu) ժամանակաշրջանի մեկ այլ հեղափոխական ստեղծագործն էր: Նա իր հիմնարար աշխատությունում «Օրենքների ոգին մասին» (De l'esprit des lois, 1748), մշակեց այն սահմանադրական կառուցվածքը, որը դարձավ արդիական արդար դատաբանության հիմքը⁵⁷:

Մոնտեսքյոյի իշխանությունների բաժանման տեսությունը պահանջում էր, որ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունները լինեն անկախ միմյանցից: Դատական իշխանությունը, նրա մոտ, չպետք է ենթարկվեր ոչ թագավորին, ոչ էլ պառլամենտին: Դատավորները պետք է լինեին անկախ և անկողմնակալ, իսկ նրանց գործառույթը՝ միայն օրենքի կիրառումը, այլ ոչ թե նրա ստեղծումը կամ

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

քաղաքական որոշումների կայացումը:

Մոնտեսքյուն նաև քննադատեց ինկվիզիտորական ընթացակարգը: Նա պաշտպանում էր մեղադրողական համակարգը, որտեղ կողմերը հավասար են, և դատավարությունը բաց: Նրա համար ազատությունը չէր կարող գոյություն ունենալ գաղտնի դատավարության պայմաններում:

Մոնտեսքյոյի ազդեցությունը դատական կառուցվածքի վրա այնքան մեծ էր, որ XVIII դարի վերջի և XIX դարի իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը դարձավ գրեթե բոլոր ժամանակակից պետությունների սահմանադրական կարգի հիմնասյուն:

Միջնադարյան մեթոդների անարդարության հանրահայտ օրինակ է ժամ Կալասի գործը: 1761թ.-ին Տուլուզում, ֆրանսիական Լանգոկի նահանգի մայրաքաղաքում, պրոտեստանտ վաճառական ժամ Կալասը մեղադրվեց իր որդու սպանության մեջ: Տեղական դատարանը (Parlement de Toulouse), հիմնվելով գաղտնի ընթացակարգի և խոշտանգումների վրա, 1762 թվականին դատապարտեց Կալասին մահապատժի: Կալասը պնդում էր իր անմեղությունը մինչև վերջ, նույնիսկ խոշտանգումների ժամանակ:

Վոլտերի համար պարզ էր, որ Կալասը կրոնական անհանդուրժողականության և գաղտնի դատավարության հերթական զոհն է: Նա սկսեց Կալասի մահապատժի վերանայելուն միտված համակարգված արշավ: 1762-1765 թվականների ընթացքում Վոլտերը հրապարակեց բազմաթիվ հոդվածներ և պամֆլետներ, որոնցում բացահայտում էր Տուլուզի դատավարության թերությունները՝ գաղտնի քննությունը, ապացույցների բացակայությունը, կրոնական նախապաշարմունքների դերը:

Վոլտերի արշավը ստեղծեց նախադեպ, երբ առաջին անգամ հրապարակային կարծիքը դարձավ դատական վճռի դեմ պայքարի գործիք և իր ցույց դրեց ինկվիզիցիոն մեթոդների ողջ անարդարությունը՝ դառնալով հենք հետագա բարեփոխումների համար:

Լուսավորական մտքի ազդեցությամբ XVIII դարի վերջին իրականացվեցին հիմնարար բարեփոխումներ: Ֆրանսիական Հեղափոխական ժողովը 1789 թվականին ընդունեց «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագիրը» (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen), որը սահմանադրականացրեց լուսավորական մտածողների սկզբունքները:

Հռչակագրի 7-րդ հոդվածը սահմանեց. «Ոչ ոք չի կարող մեղադրվել, ձերբակալվել կամ բանտարկվել, բացի օրենքով սահմանված դեպքերում և օրենքով նախատեսված ձևով»: 8-րդ հոդվածը հաստատեց օրենքի գերակայությունը քրեական իրավունքում. «Օրենքը պետք է սահմանի միայն խիստ և բացահայտ անհրաժեշտ պատիժներ»: 9-

րդ հոդվածը ներկայացրեց անմեղության կանխավարկածը. «Զանի դեռ մարդը չի ճանաչվել մեղավոր, եթե անհրաժեշտ է նրան ձերբակալել, օրենքը պետք է խստորեն պատժի ցանկացած խստություն, որը չէ անհրաժեշտ նրան ապահովելու համար»:

1791 թվականի Code pénal (Քրեական օրենսգիրք) բեկանում էր հանցագործությունների և պատիժների հիմնական կարգը: Վերացվեց մահապատժի մեծ մասը, արգելվեց խոշտանգումը, ներդրվեց պատիժների համաչափությունը: Նույն թվականին ընդունված Code de procédure criminelle (Քրեական դատավարության օրենսգիրք) փոխարինեց 1670 թվականի Ordonnance criminelle-ը: Այն ներդրեց ժյուրիների դատարանը քրեական գործերի համար՝ որպես անգլիական մոդելի ընդունում: Նախաքննությունը մնաց գրավոր և մասամբ գաղտնի, բայց դատական փուլում ներդրվեց բանավոր և հրապարակային դատաքննություն:

Իհարկե, հեղափոխության տարիներին (հատկապես 1793-1794) այս սկզբունքները հաճախ խախտվում էին: Հեղափոխական դատարանը (Tribunal révolutionnaire) գործում էր հակառակ բոլոր սկզբունքներին՝ արագացված դատավարությամբ, առանց պահպանելու սահմանված ընթացակարգերը կամ ընձեռելու իրական պաշտպանության իրավունքի: Սա ևս մեկ անգամ փաստում է, որ օրենքի և ընթացակարգի գոյությունը ինքնին երաշխիք չէ արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության համար:

Այս համատեքստում XVIII դարի վերջին ձևավորվեց նոր մոտեցում՝ արդար դատաքննության իրավունքները այլևս չէին համարվում պարզապես դատավարական կանոններ, այլ սահմանադրական իրավունքներ, որոնք պետք է պաշտպանվեին պետական իշխանության ցանկացած ազդեցությունից:

Այս ժամանակաշրջանում ձևավորվեց նաև հասկացությունը, որ արդար դատաքննության իրավունքները պատկանում են բոլոր անձանց, անկախ իրենց սոցիալական կարգավիճակից, ծագումից, կրոնից: Սա էր հիմնարար խզում միջնադարյան հասարակարգի հետ, որտեղ տարբեր դատական համակարգեր գործում էին տարբեր սոցիալական խմբերի համար:

Այսպիսով, XVIII դարը դարձավ շրջադարձային փուլ արդար դատաքննության պատմաիրավական զարգացման համար: Գաղտնի, բռնությամբ ուղեկցվող միջնադարյան դատավարությունը սկսեց փոխարինվել բաց, մրցակցային և իրավահեն դատական մոդելով, դառնալով ժամանակակից արդար դատաքննության իրավունքի հիմքը:

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգայնացումը

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը

Մարդու իրավունքների ոլորտում ունեցավ առանցքային դեր: Ռազմական շրջանի զանգվածային ոճրագործությունները՝ զուգորդված գործող իրավական մեխանիզմների բացահայտ անգործությամբ ստիպեցին միջազգային հանրությանը վերագնահատել պետությունը անհատների պաշտպանության համակարգերը:

Այս ժամանակաշրջանում պարզ դարձավ, որ պետություններին հնարավոր չէ լիովին վստահել մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում: Եթե չլինեն ավելի առարկայական մեխանիզմներ անձանց իրավունքների պաշտպանության համար, մտղային կյանքերը կհանձնվեն պետությունների քմահաճույքին: Այլ կերպ ասած, մարդկությունը գիտակցեց, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը ոչ միայն ներպետական խնդիր է, այլ միջազգային հանրության հանձնառություն:

Այսպիսով միջազգային մարդու իրավունքների ոլորտի զարգացումն առանցքային դեր ունեցավ արդար դատաքննության ժամանակակից հայեցակարգի հաստատման և ամրապնդման համար:

Նյուրնբերգյան միջազգային ռազմական դատարանը (International Military Tribunal at Nuremberg, 1945-1946) և Տոկիոյի միջազգային ռազմական դատարանը (International Military Tribunal for the Far East, 1946-1948) դարձան առաջին միջազգային քրեական դատարանները, որոնք դատեցին անհատներին միջազգային հանցագործությունների համար:

Նյուրնբերգյան գործընթացում ներդրվեցին այնպիսի դատավարական երաշխիքներ, որոնք մինչ այդ միջազգային հարթակում գոյություն չուներին, ինչպիսիք են՝ պաշտպան ունենալու իրավունքը, ապացույցների ներկայացման վերաբերյալ կարգավորումները, վկաների հարցաքննության, ինչպես նաև բանավոր և հրապարակային դատաքննության իրավունքները⁵⁸:

Այս գործընթացներում առկա էր մեկ հատկանշական խնդիր, որը ներկայիս պայմաններում կարող է դիտվել որպես անօրինական, այն է՝ որոշ հանցակազմեր որոնց համար անձիք այս դատավարություններում ենթարկվում էին պատասխանատվության նոր ձևակերպված հանցակազմեր: Սա հակասում էր «nullum crimen sine lege» սկզբունքին (չկա հանցանք առանց օրենքի): Այնուամենայնիվ, այս խնդիրը բխում էր միջազգային քրեական իրավունքի յուրահատկությունից, ինչպես նաև այն հանգամանքից, որ պատերազմական ոճրագործությունների համար մեղավորները արդարացիորեն պետք է պատասխանատվություն կրեին⁵⁹:

Այս տրիբունալները, սակայն, ի ցույց դրեցին շատ կարևոր մի սկզբունք, մասնավորապես այն, որ յուրաքանչյուր դատարան, անգամ նմանատիպ բարդ գործերով, պարտավոր է գործել անհատա-

կան իրավունքների նվազագույն երաշխիքների շրջանակում⁶⁰:

Այս դատավարություններից անմիջապես հետո 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ժողովը Փարիզում ընդունեց Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (Universal Declaration of Human Rights)⁶¹: Այս փաստաթուղթը, դարձավ առաջին համընդհանուր միջազգային փաստաթուղթը, որը համակարգված կերպով ամրագրում էր մարդու հիմնական իրավունքները:

Հռչակագրի 10-րդ հոդվածը սահմանում է հետևյալը. «Յուրաքանչյուր ոք իր իրավունքներն ու պարտականությունները ճշտելու և իրեն ներկայացված քրեական մեղադրանքի հիմնավորվածությունը պարզելու համար լիակատար հավասարության հիմունքով իրավունք ունի այն բանի, որ իր գործը քննվի անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից հրապարակայնորեն և արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ»: Սա առաջին անգամն էր, որ արդար դատաքննության իրավունքը ամրագրվում էր որպես համընդհանուր, անբաժանելի իրավունք միջազգային մակարդակում:

Հռչակագրի 11-րդ հոդվածը ներկայացնում է քրեական արդարադատության հիմնական սկզբունքները, մասնավորապես՝ անմեղության կանխավարկածը, հրապարակային դատաքննության պահանջը, դատական պաշտպանության երաշխիքների առկայությունը: Համաձայն սույն հոդվածի, ոչ ոք չպետք է դատապարտվի այնպիսի արարքի կամ անգործության համար, որը կատարման պահին ազգային կամ միջազգային իրավունքի համաձայն հանցագործություն չէր համարվում:

Հռչակագիրը, թեև չունի իրավաբանական ուժ, դարձավ բարոյական և քաղաքական ուժ ունեցող փաստաթուղթ, որը ազդեց հետագա բոլոր միջազգային և ազգային իրավական զարգացումների վրա: Նրա մեջ արտահայտված սկզբունքները դարձան միջազգային իրավունքի մաս և ազդեցին մեծաթիվ ազգային սահմանադրությունների վրա:

Չնայած հռչակագրի կարևորությանը, միջազգային հանրությունը գիտակցեց մարդու իրավունքների ոլորտում պարտադիր իրավական ուժ ունեցող փաստաթղթի անհրաժեշտությունը: Այսպիսով 1966 թվականին Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ժողովը ընդունեց Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը (International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR)⁶²: Դաշնագիրը (14-րդ հոդվածի հիմքով) մանրամասնորեն կարգավորեց արդար դատաքննության իրավունքը: Այն սահմանեց դատարանների առջև հավասարության սկզբունքը, վերահաստատեց հրապարակային դատաքննության պահանջը, անմեղության կանխավարկածը, ինչպես նաև կոնկրետացրեց արդար

www.aradaradutyjournal.com

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

դատաքննության երաշխիքների շրջանակը:

Դաշնագրով նաև ստեղծվեց Մարդու իրավունքների կոմիտե (Human Rights Committee), որը վերահսկում է փաստաթղթի պատշաճ կիրարկումը անդամ պետությունների կողմից:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում հաջորդ քայլը եղավ Եվրոպայի որիդի հիմնադրումը 1949 թվականին: Եվրոպայի խորհուրդը դարձավ առաջին միջազգային կազմակերպությունը, որի հանձնառության հիմքում դրված էր մարդու իրավունքների պաշտպանությունը: Հենց այս կառույցի շրջանակներում 1950 թվականին ստորագրվեց Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան (ՄԻԵԿ)⁶³:

ՄԻԵԿ-ը մարդու իրավունքների ոլորտում աննախադեպ փաստաթուղթ էր: Այն սահմանեց մարդու իրավունքները չտեսնված մանրամասնությամբ, դառնալով ոլորտային կարևորագույն փաստաթուղթ:

Կոնվենցիայի առանձնահատկությունն այն է, որ այն ստեղծեց Եվրոպական մարդու իրավունքների դատարանը: Այս զարգացումը այնքանով էր հեղափոխական, որ առաջին անգամ պատմության մեջ անհատներին իրավունք ընձեռնվեց դատական կարգով պատասխանատվության ենթարկել պետություններին՝ իրենց իրավունքների պաշտպանության նպատակով:

Հենց ՄԻԵԿ-ի նախադեպային պրակտիկայի միջոցով զարգացավ և ընդլայնվեց ՄԻԵԿ-ով ամրագրված իրավունքների պաշտպանությունը:

ՄԻԵԿ-ի պրակտիկան ստեղծել է հսկայական նախադեպային իրավունք արդար դատաքննության վերաբերյալ: Դատարանը մեկնաբանել է 6-րդ հոդվածը լայն ու դինամիկ կերպով՝ ներառելով այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսիք են՝ մեղադրանքի և պաշտպանության «զենքերի հավասարությունը» (equality of arms), խնդրահարույց ապացույցների օգտագործման կանոններ, լռելու իրավունքը, իրավաբանական օգնության արդյունավետությունը և այլն:

Եվրոպական մոդելից ոգեշնչված՝ այլ տարածաշրջաններ նույնպես ստեղծեցին սեփական մարդու իրավունքների պաշտպանության համակարգերը, ինչպիսիք են Մարդու իրավունքների ամերիկյան կոնվենցիան (American Convention on Human Rights, Pact of San José), Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան խարտիան (African Charter on Human and Peoples' Rights, Banjul Charter) և այլն:

Այսպիսով XX-րդ դարը դարձավ մարդու իրավունքների, այդ թվում արդար դատաքննության իրավունքի, համար կարևորագույն և առանցքային փուլը: Անհատի պաշտպանությունը աճաջին անգամ սկսեց դիտվել որպես միջազգային խնդիր, իսկ

մարդու իրավունքները ստացան համապարփակ ձևակերպում:

Պատմության խոշորագույն իրոնիան և ցավը կայանում է նրանում, որ մարդկայնությունը ծնվում է հենց ամենաանմարդկային իրադարձությունների հետևանքով: Արդար դատաքննության իրավունքը ցավոք նույնպես բացառություն չէ: Այս առանցքային իրավունքի զարգացման հիմքում ընկած են մարդկային աննկարագելի տառապանքներ և այս անանուն անհատների զոհաբերությունը, թեև ակամա, անթույլատրելի կլիներ մոռանալ:

Եզրակացություն

Արդար դատաքննության իրավունքի պատմաիրավական էվոլյուցիան վկայում է, որ այն չի ձևավորվել որպես ժամանակակից սահմանադրական ճարտարապետության պատահական արդյունք: Այն ձևավորվել է մարդկության սոցիալական փորձի, քաղաքական հակասությունների և իրավական մտքի երկարատև էվոլյուցիայի արդյունքում:

Միջագետքի իրավական համակարգերը՝ Ուր-Նամմուի և Համուրաբիի օրենսգրքերով, առաջին անգամ ամրագրեցին գրավոր օրենքի հրապարակայնության, ապացուցողական ընթացակարգերի, կեղծ վկայության պատասխանատվության և դատավորի հաշվետվողականության գաղափարները: Թեև այդ համակարգերը հիմնված էին աստվածային լեգիտիմության վրա և հեռու էին ժամանակակից իրավունքի պատկերացումներից, դրանք կարևոր էին նրանով, որ ձևավորեցին կանխատեսելիության և իրավունքի տեսանկյունից պահանջը՝ որպես արդարության ինստիտուցիոնալացման հիմք:

Հին աշխարհի և միջնադարի ընթացքում արդար դատաքննության զարգացումը կայուն և միանշանակ չէր: Աթենյան դատարաններում ձևավորվեցին հրապարակայնության, կողմերի հավասարության և քաղաքացիների մասնակցության սկզբունքները, մինչդեռ հռոմեական իրավունքը ներդրեց իրավական և փաստական հարցերի տարանջատումը, իրավաբանական մասնագիտացման զարգացումը և դատավարության կառուցվածքային տրամաբանությունը: Միևնույն ժամանակ միջնադարյան Եվրոպայում ինկվիզիցիոն մոդելի տարածումը, գաղտնի վարույթները, խոշտանգման կիրառումը և դատավորի գերշխող դիրքը ցույց տվեցին, թե որքան արագ կարող են քայքայվել արդար դատաքննության հիմքերը, երբ դատական գործընթացը զրկվում է հրապարակայնությունից, մրցակցայնությունից և վերահսկողությունից: Magna Carta-ի, habeas corpus-ի և անգլիական սահմանադրական ավանդույթի առաջացումը հենց այս վտանգների նկատմամբ արձագանք էր՝ ուղղված միապետական կամայականության սահմանափակմանը:

Լուսավորության դարաշրջանը որակապես վերաիմաստավորեց արդար դատաքննության գաղափարը՝ այն տեղափոխելով բարոյա-փիլիսոփայական և սահմանադրական հարթություն: Բեկկարիան բացահայտեց ինկվիզիցիոն դատավարության կառուցվածքային անարդարությունը՝ խոշտանգման և օրինական ապացույցների մեխանիկական համակարգի քննադատությամբ:

Մոնտեսքյոն ձևակերպեց դատական անկախության և իշխանությունների բաժանման այն մոդելը, առանց որի արդար դատաքննությունը կորցնում է իր բովանդակությունը, իսկ Վոլտերի պայքարը Ժան Կալասի գործով ցույց տվեց հանրային կարծիքի և հրապարակայնության դերը դատական կամայականության դեմ: Այդ գաղափարները ստացան իրավական ձևակերպում Ֆրանսիական հեղափոխության ընթացքում՝ Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրում, սակայն նույն պատմական փորձը բացահայտեց նաև սահմանադրական լեզվի փխրունությունը, երբ հեղափոխական տրիբունալները «անհրաժեշտության» անվան տակ չեզոքացնում էին հենց նոր հռչակված երաշխիքները:

XX դարում արդար դատաքննության իրավունքը ստացավ միջազգային չափում՝ ի պատասխան զանգվածային բռնությունների և պետության կողմից իրավունքների պաշտպանության ձախողման: Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի տրիբունալները,

իրենց հակասություններով հանդերձ, հաստատեցին նվազագույն դատավարական երաշխիքների անանցանելիությունը նույնիսկ ամենածանր հանցագործությունների դեպքում: Այդ տրամաբանությունը համակարգված կերպով ամրագրվեց Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում և Եվրոպական մարդու իրավունքների կոնվենցիայում՝ ստեղծելով նաև վերահսկողական մարմիններ՝ ՍԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեն և Եվրոպական մարդու իրավունքների դատարանը: Սակայն պատմական փորձը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ այս ձեռքբերումները երբեք լիովին ապահովված չեն. «անհրաժեշտության» և անվտանգության հռետորաբանությունը շարունակաբար վտանգ է ներկայացնում արդար դատաքննության էության համար՝ լինի դա Գուանտանամոյի կալանավայրերի պրակտիկան, արտակարգ դրությունների երկարաձգումը կամ դատական անկախության ինստիտուցիոնալ քայքայումը: Արդար դատաքննության իրավունքը, հետևաբար, պետք է ընկալվի ոչ միայն որպես իրավական նորմ, այլ որպես պատմականորեն նվաճված, մշտական պաշտպանություն և ինստիտուցիոնալ զոգնություն պահանջող արժեք:

¹ The National Archives (UK), “Magna Carta, 1215: British Library Magna Carta, Runnymede,” The National Archives: Education Classroom Resources, accessed December 11, 2025,

<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/magna-carta/british-library-magna-carta-1215-runnymede/>

² The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring (Edinburgh: William Tait, 1838-1843). 11 vols. Vol. 4., 494

³ Rena Van Den Bergh, “The Historical Development of the Patronus as Representative in Civil Proceedings,” *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Iurisprudentia* 54, no. 4 (2009): 129–139

⁴ John H. Langbein, *The Origins of Adversary Criminal Trial* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 10–11.

⁵ *Gideon v. Wainwright*, 372 U.S. 335 (1963)

⁶ Charter of the International Military Tribunal, art. 16, annexed to the Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, United Kingdom, United States of America, France, and Union of Soviet Socialist Republics, signed at London, August 8, 1945, 82 U.N.T.S. 294.

⁷ Charter of the International Military Tribunal for the Far East (Tokyo Charter), art. 9, proclaimed 19 January 1946 by the Supreme Commander for the Allied Powers, 4 Bevans 20.

⁸ Yisroel Silverstein, “Reign of Terror,” *Research Starters: History*, EBSCOhost, 2023, accessed December 11, 2025, via EBSCOhost.

⁹ United Nations General Assembly, *United Nations Global Counter-Terrorism Strategy*, A/RES/60/288 (8 September 2006), Annex, para. 2(b).

¹⁰ Sophie Démare-Lafont and Daniel E. Fleming, eds., *Judicial Decisions in the Ancient Near East* (Atlanta: SBL Press, 2023), 2.

www.aradaradutyjournal.com

- ¹¹ Sophie Démare-Lafont and Daniel E. Fleming, eds., *Judicial Decisions in the Ancient Near East* (Atlanta: SBL Press, 2023), 3:
- ¹² Տե՛ս նույն տեղում, 8.
- ¹³ Samuel Noah Kramer, *History Begins at Sumer* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981)
- ¹⁴ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts, and Letters*, Library of Ancient Inscriptions (New York: Charles Scribner's Sons, 1904), 390.
- ¹⁵ Martha T. Roth, ed., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, 2nd ed. (Atlanta: Scholars Press, 1997)
- ¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 71-142.
- ¹⁷ Hugo Radau, *Early Babylonian History Down to the End of the Fourth Dynasty of Ur: To Which Is Appended an Account of the E. A. Hoffman Collection of Babylonian Tablets in the General Theological Seminary, New York, U.S.A.* (New York: Oxford University Press, American Branch; London: A. Frowde, 1900).
- ¹⁸ Dominique Charpin, *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia* (Chicago: University of Chicago Press, 2010)
- ¹⁹ Stephen J. Lieberman, "Nippur: City of Decisions," in *Nippur at the Centennial: Papers Read at the 35th Rencontre Assyriologique Internationale*, ed. Maria de Jong-Ellis (Philadelphia: The Pennsylvania State University, 1992), 127–136
- ²⁰ Martha T. Roth, ed., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, 2nd ed. (Atlanta: Scholars Press, 1997)
- ²¹ Marek Kuryłowicz, "Some Observations on Judicial Procedure in the Code of Hammurabi," *Zeszyty Prawnicze* 17, no. 2 (2017): 157–169,
- ²² Irving Finkel, *The Cyrus Cylinder* (British Museum Press, 2013)
- ²³ Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2002)
- ²⁴ Amélie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources of the Achaemenid Period*, Vol. 1 (London: Routledge, 2007)
- ²⁵ Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Translated by Peter T. Daniels. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2002.
- ²⁶ Տե՛ս նույն տեղում.
- ²⁷ Dominique Charpin, *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia* (Chicago: University of Chicago Press, 2010), 64–78; Raymond Westbrook, "Court Procedure," in *A History of Ancient Near Eastern Law*, vol. I (Leiden: Brill, 2003)
- ²⁸ Michael Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia* (Leiden: Brill, 2010), 106–120; M. Stolper, *Entrepreneurs and Empire* (Leiden: Brill, 1985)
- ²⁹ Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2002), 495–504; Amélie Kuhrt, *The Persian Empire*, vol. I (London: Routledge, 2007)
- ³⁰ Edward M. Harris and Lene Rubinstein, eds., *The Law and the Courts in Ancient Greece* (London: Duckworth, 2004).
- ³¹ Douglas M. MacDowell, *The Law in Classical Athens* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978)
- ³² Adriaan M. Lanni, *Law and Justice in the Courts of Classical Athens* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).
- ³³ Adriaan M. Lanni, "Social Norms in the Courts of Ancient Athens," *Journal of Legal Studies* 38, no. 1 (2009)
- ³⁴ Տե՛ս նույն տեղում.
- ³⁵ Mogens Herman Hansen, *Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology* (Oxford: Blackwell, 1991).
- ³⁶ Plato, *Apology*, in *Plato: Complete Works*, ed. John M. Cooper (Indianapolis: Hackett Publishing, 1997).
- ³⁷ Plato, *Laws*, trans. Trevor J. Saunders, in *Plato: Complete Works*, ed. John M. Cooper (Indianapolis: Hackett Publishing, 1997).
- ³⁸ Allan Watson, *The Law of the Ancient Romans: The Twelve Tables* (Dallas: Southern Methodist University Press, 1975).
- ³⁹ Alan Watson, *The Spirit of Roman Law* (Athens, GA: University of Georgia Press, 1995).
- ⁴⁰ David Johnston, *Roman Law in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
- ⁴¹ Gordon P. Kelly, *Roman Litigation: Cicero's Adjustment of Existing Practice to the Defense of Milo* (Oxford: Oxford University Press, 2014).
- ⁴² John A. Crook, *Law and Life of Rome* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1967).
- ⁴³ Brundage, James A. *Medieval Canon Law*. London: Longman, 1995.
- ⁴⁴ Brundage, James A. *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians, and Courts*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.
- ⁴⁵ Helmholz, R. H. *The Spirit of Classical Canon Law*. Athens, GA: University of Georgia Press, 1996.
- ⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում.
- ⁴⁷ Bartlett, Robert. *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- ⁴⁸ Bartlett, Robert. *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- ⁴⁹ Pennington, Kenneth. "Inquisitio and the Transformation of Medieval Judicial Procedure." In *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*, edited by Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, Catholic University of America Press, 2016.
- ⁵⁰ J. H. Baker, *An Introduction to English Legal History*, 5th ed. (Oxford: Oxford University Press, 2019).

⁵¹ David Carpenter, *Magna Carta* (London: Penguin Classics, 2015)

⁵² Lockyer, Roger. *The Early Stuart Monarchy: Politics, Government and Religion, 1603–1640*. London: Longman, 1999.

⁵³ Baker, J. H. *An Introduction to English Legal History*. 5th ed. Oxford University Press, 2019.

⁵⁴ Doyle, William. *Venality: The Sale of Offices in Eighteenth-Century France*. Oxford University Press, 1996.

⁵⁵ John H. Langbein, *Torture and the Law of Proof: Europe and England in the Ancien Régime* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).

⁵⁶ Beccaria, Cesare. *On Crimes and Punishments*. 1764. Translated by David Young. Indianapolis: Hackett Publishing, 1986.

⁵⁷ Montesquieu. *The Spirit of the Laws*. 1748. Translated by Anne M. Cohler, Basia Carolyn Miller, and Harold Samuel Stone. Cambridge: Cambridge University Press, 1989,

⁵⁸ International Military Tribunal. *Charter of the International Military Tribunal (Annex to the Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis)*, August 8, 1945, art. 16.

⁵⁹ Donnedieu de Vabres, Henri. *The Judgment of Nuremberg and the Principle of Legality*. Translated by J. Herrison. Originally published as “Le Jugement de Nuremberg et le principe de légalité,” *Revue de droit pénal et de criminologie* (1947)

⁶⁰ Taylor, Telford. *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. New York: Knopf, 1992

⁶¹ United Nations General Assembly. *Universal Declaration of Human Rights*. GA Res. 217 A (III), December 10, 1948.

⁶² United Nations. *International Covenant on Civil and Political Rights*. Adopted December 16, 1966, entered into force March 23, 1976. 999 UNTS 171.

⁶³ Council of Europe. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Adopted November 4, 1950, entered into force September 3, 1953. ETS No. 005.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Bartlett, Robert. *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
2. Baker, J. H. *An Introduction to English Legal History*. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2019.
3. Beccaria, Cesare. *On Crimes and Punishments*. 1764. Translated by David Young. Indianapolis: Hackett Publishing, 1986.
4. Bentham, Jeremy. *The Works of Jeremy Bentham*. Edited by John Bowring. 11 vols. Edinburgh: William Tait, 1838–1843.
5. Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Translated by Peter T. Daniels. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2002.
6. Brundage, James A. *Medieval Canon Law*. London: Longman, 1995.
7. Brundage, James A. *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians, and Courts*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.
8. Charpin, Dominique. *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
9. Council of Europe. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Adopted November 4, 1950, entered into force September 3, 1953. ETS No. 005.
10. Crook, John A. *Law and Life of Rome*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1967.
11. Démare-Lafont, Sophie, and Daniel E. Fleming, eds. *Judicial Decisions in the Ancient Near East*. Atlanta: SBL Press, 2023.
12. Donnedieu de Vabres, Henri. *The Judgment of Nuremberg and the Principle of Legality*. Translated by J. Herrison. Originally published as “Le Jugement de Nuremberg et le principe de légalité,” *Revue de droit pénal et de criminologie* (1947).
13. Doyle, William. *Venality: The Sale of Offices in Eighteenth-Century France*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
14. Finkel, Irving. *The Cyrus Cylinder*. London: British Museum Press, 2013.
15. Hansen, Mogens Herman. *Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*. Oxford: Blackwell, 1991.
16. Harris, Edward M., and Lene Rubinstein, eds. *The Law and the Courts in Ancient Greece*. London: Duckworth, 2004.
17. Helmholz, R. H. *The Spirit of Classical Canon Law*. Athens, GA: University of Georgia Press, 1996.
18. International Military Tribunal. *Charter of the International Military Tribunal. Annex to the Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis*, August 8, 1945.
19. International Military Tribunal for the Far East. *Charter of the International Military Tribunal for the Far East (Tokyo Charter)*. Proclaimed January 19, 1946. 4 Bevans 20.
20. Johns, C. H. *W. Babylonian and Assyrian Laws, Contracts, and Letters*. New York: Charles Scribner’s Sons, 1904.
21. Johnston, David. *Roman Law in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
22. Jursa, Michael. *Aspects of the Economic History of Babylonia*. Leiden: Brill, 2010.
23. Kelly, Gordon P. *Roman Litigation: Cicero’s Adjustment of Existing Practice to the Defense of Milo*. Oxford: Oxford

- University Press, 2014.
24. Kramer, Samuel Noah. *History Begins at Sumer*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981.
 25. Kuhrt, Amélie. *The Persian Empire: A Corpus of Sources of the Achaemenid Period*. Vol. 1. London: Routledge, 2007.
 26. Kuryłowicz, Marek. "Some Observations on Judicial Procedure in the Code of Hammurabi." *Zeszyty Prawnicze* 17, no. 2 (2017): 157–169.
 27. Langbein, John H. *The Origins of Adversary Criminal Trial*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
 28. Langbein, John H. *Torture and the Law of Proof: Europe and England in the Ancien Régime*. Chicago: University of Chicago Press, 1977.
 29. Lanni, Adriaan M. *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
 30. Lanni, Adriaan M. "Social Norms in the Courts of Ancient Athens." *Journal of Legal Studies* 38, no. 1 (2009).
 31. Lieberman, Stephen J. "Nippur: City of Decisions." In *Nippur at the Centennial: Papers Read at the 35th Rencontre Assyriologique Internationale*, edited by Maria de Jong-Ellis, 127–136. Philadelphia: The Pennsylvania State University, 1992.
 32. Lockyer, Roger. *The Early Stuart Monarchy: Politics, Government and Religion, 1603–1640*. London: Longman, 1999.
 33. MacDowell, Douglas M. *The Law in Classical Athens*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978.
 34. Montesquieu. *The Spirit of the Laws*. 1748. Translated by Anne M. Cohler, Basia Carolyn Miller, and Harold Samuel Stone. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
 35. Pennington, Kenneth. "Inquisitio and the Transformation of Medieval Judicial Procedure." In *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*, edited by Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington. Washington, DC: Catholic University of America Press, 2016.
 36. Plato. *Apology*. In *Plato: Complete Works*, edited by John M. Cooper. Indianapolis: Hackett Publishing, 1997.
 37. Plato. *Laws*. Translated by Trevor J. Saunders. In *Plato: Complete Works*, edited by John M. Cooper. Indianapolis: Hackett Publishing, 1997.
 38. Radau, Hugo. *Early Babylonian History Down to the End of the Fourth Dynasty of Ur*. New York: Oxford University Press, American Branch; London: A. Frowde, 1900.
 39. Roth, Martha T., ed. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. 2nd ed. Atlanta: Scholars Press, 1997.
 40. Silverstein, Yisroel. "Reign of Terror." *Research Starters: History*. EBSCOhost, 2023.
 41. Taylor, Telford. *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. New York: Knopf, 1992.
 42. The National Archives (UK). "Magna Carta, 1215: British Library Magna Carta, Runnymede." *The National Archives: Education Classroom Resources*. Accessed December 11, 2025. <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/magna-carta/british-library-magna-carta-1215-runnymede/>
 43. United Nations. *International Covenant on Civil and Political Rights*. Adopted December 16, 1966, entered into force March 23, 1976. 999 UNTS 171.
 44. United Nations General Assembly. *Universal Declaration of Human Rights*. GA Res. 217 A (III), December 10, 1948.
 45. United Nations General Assembly. *United Nations Global Counter-Terrorism Strategy*. A/RES/60/288 (September 8, 2006).
 46. Van Den Bergh, Rena. "The Historical Development of the Patronus as Representative in Civil Proceedings." *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Iurisprudentia* 54, no. 4 (2009): 129–139.
 47. Watson, Alan. *The Law of the Ancient Romans: The Twelve Tables*. Dallas: Southern Methodist University Press, 1975.
 48. Watson, Alan. *The Spirit of Roman Law*. Athens, GA: University of Georgia Press, 1995.
 49. Westbrook, Raymond. "Court Procedure." In *A History of Ancient Near Eastern Law*, vol. I. Leiden: Brill, 2003.

Анаит Абраамян

Соискатель ученой степени кандидата юридических наук
факультета права Евразийского международного университета

РЕЗЮМЕ

*Эволюция становления и развития права на справедливое судебное разбирательство:
историко-правовое исследование*

Статья исследует историко-правовую эволюцию права на справедливое судебное разбирательство от древних месопотамских кодексов до современных международных стандартов. Исследование показывает, что это фундаментальное право сформировалось в результате многовекового исторического опыта, социальной борьбы и развития правовой мысли. Анализируются кодексы Ур-Намму и Хаммурапи, греческая и римская судебные системы, средневековые инквизиционные процедуры. Особое внимание уделяется влиянию эпохи Просвещения через идеи Беккариа, Монтескье и Вольтера, интернационализации прав человека после Второй мировой войны через Всеобщую декларацию и региональные конвенции, а также современным вызовам нарушения принципов справедливого правосудия под предлогом «необходимости» в контексте борьбы с терроризмом. Подчеркивается хрупкость этих прав и необходимость их постоянной защиты.

Ключевые слова: Справедливое судебное разбирательство, права человека, историко-правовая эволюция, право на защиту, правовая система Месопотамии, развитие права, правовая философия, международное право, процессуальные гарантии, верховенство права.

Anahit Abrahamyan

PHD Candidate of the Law Faculty of Eurasia International University

SUMMARY

*The evolution of the formation and development of the right to a fair trial:
a historical-legal study*

This article examines the historical and legal evolution of the right to fair trial from ancient Mesopotamian codes to contemporary international standards. The study demonstrates that this fundamental right emerged through centuries of historical experience, social struggle, and the development of legal thought. The analysis covers Ur-Nammu's and Hammurabi's codes, Greek and Roman judicial systems, and medieval inquisitorial procedures. Special attention is given to the Enlightenment's influence through the ideas of Beccaria, Montesquieu, and Voltaire; the post-World War II internationalisation of human rights via the Universal Declaration and regional conventions; and modern challenges to fair trial principles under the guise of "necessity" in counterterrorism contexts. The research emphasises that fair trial rights remain fragile and require constant protection against institutional erosion and political manipulation.

Key words: Fair trial, human rights, historical-legal evolution, right to defence, Mesopotamian legal system, development of law, legal philosophy, international law, procedural guarantees, rule of law.